

Model osoby vo filozofii J. Locka

Vladimír Manda

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, SK

MANDA, V.: Model of Person in J. Locke's Philosophy.
Philosophica Critica, vol. 4, 2018, no. 1, ISSN 1339-8970, pp. 35–42.

John Locke is in philosophy, among other things, the initiator of a new perspective on the problems associated with the understanding of the personality of man. The literature focuses primarily on his theory of person's identity, and less attention is paid to the so-called non-substantive ground of a person. Locke, in his views on the person, casts doubt on the traditionally emphasized decisive role of the "spirit" substance for the person. Therefore, if a person is not determined by the spirit, what or who is the main determinant of the human's person? From the superficial reading of Locke, it would seem that the essential foundation of a human being is his memory. It is staying without the attention that behind the memory of the person stands his conscious and voluntary activity, which is reflected in his memory. On this base we could say that Locke is the first philosopher who, though indirectly, said that a person is a product of purposeful human's activity.

Key words: Human Being – Person – Material Substance – Spirit Substance – Consciousness – Memory

Jednou z významných tém filozofie 17. storočia bola aj téma človeka a jeho osoby. Nesporne k významným iniciátorom zásadne nového pohľadu na človeka patria T. Hobbes, J. Locke a J. J. Rousseau. Hobbes bol prvým filozofom, ktorý odmietol tradičný aristotelovský model človeka. Človek podľa Hobbesa nie je od prírody spoločenskou bytosťou v tom zmysle, že by vedel žiť v občianskej spoločnosti, kde dominujú nie príbuzenské vzťahy, ale vzťahy, ktoré si vyžadujú dohody a záruky. Vedieť žiť v rodine a vedieť žiť v občianskej spoločnosti sú dve podstatne odlišné schopnosti. Aby človek mohol žiť v občianskej spoločnosti, k tomu mu nestačí jeho vrodená „spoločenskosť“, tu si musí osvojiť tzv. druhú prirodzenosť, alebo schopnosť rešpektovať zákony občianskej spoločnosti plynúce zo vzájomných dohôd. „Človek je preto uspôsobený žiť v spoločnosti nie na základe prirodzenosti, ale na základe výchovy“ (Hobbes 1988, 134). J. Locke je iniciátorom predovšetkým nového pohľadu na osobu človeka, ktorá nie je daná duchovnou substanciou ako takou,

ale skôr teoretickou a praktickou aktivitou človeka. Preto možno v jeho prípade hovoriť o nesubstanciálnom modele osoby človeka. J.-J. Rousseau premenil spoločenskú formu človeka na úpadkovú formu a jeho pôvodnú prirodzenú formu vyzdvihol a premenil na „zlatý“ vek človeka (Sťahel 2015, 106 – 113).

*

Analýze pojmu „osoba“ sa Locke venuje najmä v práci *Rozprava o ľudskom rozume* (1690), v 27. kapitole druhej knihy, ktorá je všeobecne venovaná problematike identity a rozdielnosti. Už začlenenie problematiky osobnosti do kapitoly o identite a diferenciacii naznačuje, že hlavným zámerom Locka tu nie je komplexná analýza pojmu osoby, ale skúmanie identity osoby. Problém, ktorý pre kresťanov, ale aj pre praktický pozemský život človeka nie je len akademickou otázkou v prípade, že sa posudzuje zodpovednosť človeka za jeho činy. Ved' identita osoby je spätá s jej zodpovednosťou za vlastné skutky a v určitom zmysle predstavuje morálny rozmer človeka. Preto Locke v záverečnej časti venovanej osobe upozorňuje na to, že výraz osoba je právnický výraz pre človeka. „Je to právnický výraz, ktorý sa vzťahuje na skutky a ich odmenu a používa sa len vo vzťahu k rozumom obdareným a konajúcim bytostiam, pre ktoré jestvujú zákony a ktoré môžu byť šťastné a nešťastné“ (Locke 1983, 293).

Z vecného hľadiska vymedzuje Locke osobu „ako mysliace inteligentné bytie, ktoré má rozum, schopnosť uvažovať a seba môže vnímať ako seba, t. j. ako tú istú vec, mysliacu bytosť v rozličnom čase a na rozličnom mieste. Robí to iba prostredníctvom vedomia, ktoré je od myslenia neoddeliteľné a podľa mňa patrí k jeho podstate“ (Locke 1983, 279). Všeobecné vymedzenie osoby ďalej konkretizuje nasledujúcim spôsobom: „Ved' nie je možné, aby niekto vnímal bez toho, aby vnímal, že tak robí. Keď niečo vidíme, počujeme, voniame, chutnáme, pociťujeme, zvažujeme alebo chceme, vieme že tak robíme. To platí vždy, keď ide o prítomné pocity a vnemy. Preto je každý pre seba tým, čo nazývame vlastným Ja“ (Locke 1983, 279).

Aby sme lepšie porozumeli Lockovmu vymedzeniu osoby, je potrebné si pripomenúť predovšetkým Lockove epistemologické východisko, ktoré sa výrazným spôsobom prejavuje aj v jeho chápaní osoby. Locke pri analýze ľudského poznania vychádza z existencie mysle, ktorá je duchovnou, t. j. nemateriálnou substanciou a na počiatku je akoby nepopísaným čistým papierom. To znamená, že vo svojom obsahu nedisponuje žiadnymi vrozenými ideami (Locke 1983, kap. 1). Tieto sa do mysle dostávajú postupne na základe skúsenosti, či už zmyslovej, vonkajšej alebo vnútornej skúsenosti, t. j. reflexie. Idey, ktoré vstupujú do obsahu mysle sa stávajú predmetom uvedomovania, stávajú sa vedomými ideami a prostredníctvom ich uvedomovania sa postupne formuje identita osoby, t. j. Ja.

Vďaka skutočnosti, že máme aj pamäť dochádza k tomu, že či už teoretické alebo praktické činy človeka sa v podobe reflektovaných ideí „akumulujú“ vo vedomí člo-

veka a postupne začínajú dávať človeku špecifický a jedinečný charakter, plynúci z jeho vlastných jedinečných aktivít. Človek sa prostredníctvom svojich vedomých aktivít, zameraných predovšetkým na realizáciu jeho základných potrieb stáva tým, čomu sa hovorí osoba človeka. Prostredníctvom ideí v pamäti sa osoba vzťahuje nielen na aktuálne činy, ale z hľadiska časového sa osoba, obrazne povedané „rozprestiera“ aj na minulé stavy a činy. Ide samozrejme o tie stavy a činy, ktorých idey sme si schopní prostredníctvom pamäti tak povediac sprítomniť v súčasnom vedomí a uvedomiť si ich ako idey prináležiace nášmu Ja. Preto Locke konštatuje, že : „Pokiaľ sa dá toto vedomie rozšíriť smerom dozadu na nejakú minulú činnosť alebo myšlienku, potiaľ siaha identita tejto osoby. Teraz je tým istým Ja, akým bolo vtedy a tú činnosť vykonalo to isté Ja, ktoré teraz o tom premýšľa“ (Locke 1983, 279).

V súvislosti s osobou človeka sa Locke hneď na počiatku odkláňa od scholastickej tradície a podstatne iným spôsobom vymedzuje vzťah medzi človekom a osobou. Podľa scholastickej tradície platí, že každý človek v dôsledku toho, že je stvorený s jedinečnou dušou, je aj jedinečnou osobou. Nemôže existovať človek a nebyť pritom osobou (Moreland – Wallace 1995, 322). Opačne to však neplatí. Nie každá osoba je človekom. Pojem osoby je logicky nadradený pojmu človeka, t. j. je širší ako pojem človeka. Je to dôsledok toho, že napríklad aj Boh je osobou, ale nie je človekom. Teda pojem osoby je širší ako pojem človeka. Locke uvedený vzťah obracia a tvrdí, že všeobecnejším pojmom je pojem človeka a osoba je len určitou podobou človeka. Uvedený obrat má v sebe skrytý silný protináboženský pohľad na človeka. Zo scholastického pohľadu Boh tvorí osobu človeka na svoj obraz. V Lockovom podaní Boh tvorí človeka, ale nie súčasne ako osobu, teda ako bytosť, ktorá by bola schopná konať rozumne a cieľavedome od počiatku, pretože človek sa rodí na svet nahý nie len vo fyzickom, ale aj v duchovnom zmysle. Svoju osobu, teda bytosť, ktorá je schopná konať rozumne, cieľavedome a tým aj morálne, si prirodzený človek musí osvojiť tým, že si osvojí rozum a schopnosť cieľavedomého konania. Podoba osoby človeka a osoby Boha je teda v prípade Locka dôsledkom vlastnej aktivity samotného-ho človeka a nie Boha.

Jednou z príčin Lockovho obratu v danej veci je jeho epistemologické stanovisko, na základe ktorého sa človek nerodí so žiadnou vrodenu ideou a teda ani nemôže byť osobou, pretože podstatným znakom osoby je myslenie, odlišovanie dobra od zla, čo bez rozvinutého poznania nie je možné. Preto napríklad malé deti nie sú osobami, človek s poškodeným mozgom by sa osobou stať nemohol a pod. Teda pre Locka platí, že nie každý človek je osobou, človek sa osobou stáva v tej miere, v akej si osvojuje schopnosti osoby.

Na uvedenom základe sa potom odlišuje identita osoby od identity človeka. Ak uvažujeme, čo je v človeku počas jeho života identické, tak prichádzame k záveru, že človek je vo svojej podstate biologická bytosť a to, čo je pre ňu identické, teda to isté od narodenia až po smrť, je jej individuálny život. Individuálny život započatý

narodením a skončený smrťou je to, čím sa jeden človek odlišuje od druhého a život je tým prvkom, ktorý zjednocuje rozmanité zmeny či už v tele alebo v psychike človeka do identity daného človeka (Locke 1983, 285 – 286). V tej miere, v akej sa myseľ človeka začína naplňať ideami, ktoré si uvedomuje ako svoje idey, v tej miere, v akej človek začína mysliet a rozhodovať sa pre svoje činy, v tej miere sa človek stáva osobou. Identita osoby sa od identity človeka odlišuje v tom, že Ja, ktoré je všeobecným výrazom identity osoby si „privlastňuje“ len idey tých činov a tie názory, ktoré reflektuje ako svoje vlastné, t. j. sú dôsledkom činov vedených jej vlastnou vôľou, jej vlastným rozhodovaním. To, čo zjednocuje činy osoby, či už praktické alebo teoretické, do jej všeobecného identického Ja, je tá istá vôľa osoby, ktorou sú uvedené činy „presiaknuté“. Na rozdiel od identity osoby, identita človeka nie je daná jeho vlastnou cieľavedomou aktivitou, ale časom a miestom jeho narodenia, zrodom individuálneho života, ktorý však nie je výsledkom jeho vlastnej aktivity a teda nemôže niesť za zrod svojho individuálneho života zodpovednosť.

Ak budeme na osobu nahliadať z hľadiska jej vecného obsahu a nie z hľadiska jej identity alebo totožnosti, potom sa obsah osoby začne diferencovať na rozmanité idey, ktorých rozmanitosť je podmienená rôznosťou času, miesta, situácií, do ktorých sa osoba vo svojej aktivite dostáva, a v ktorých reflektuje samu seba, svoju vôľu. Práve z hľadiska obsahu osoby možno hovoriť o jej zmene alebo dokonca o určitom vývoji osoby, ktorý začína prvou uvedenou ideou a postupne sa obohacuje o nové idey. Tak, ako sa na jednej strane obsahom osoby stávajú nové a nové idey reflektujúce jej vedomú a dobrovoľnú aktivitu, tak sa na strane druhej vedomie týchto ideí stáva stále všeobecnejším.

Iným významným aspektom Lockovho chápania osoby je jeho interpretácia vzťahu osoby a materiálneho tela alebo substancie, ako aj vzťahu osoby a duše alebo mysliacej substancie. Locke v rozpore so stredovekou, ale aj karteziánskou tradíciou trvá jednoznačne na diferenciácii osoby a mysliacej duše a súčasne zdôrazňuje, že osoba nie je nutne spätá s jednou mysliacou substanciou. Locke v tomto smere hovorí: „Lebo identita osoby spočíva iba v tom, že je to isté vedomie, ktoré spôsobuje, že človek je pre seba ten istý, pričom nezáleží, či je to vedomie spojené s jednou substanciou alebo pretrváva v rozličných po sebe nasledujúcich substanciach. Pokiaľ môže nejaká rozumná bytosť opakovať ideu nejakej minulej činnosti s tým istým vedomím, aké malo o nej prvý raz a s tým istým vedomím, ktoré má o nejakej terajšej činnosti, potiaľ je to isté osobné Ja“ (Locke 1983, 280 – 281). Lockov dôraz, s akým sa snaží oddeliť všeobecné vedomie, t. j. osobu od jej základu, mysliacej substancie alebo duše, neznamená absolútnu oddelenosť osoby od mysliacej substancie. Locke v súlade s tradíciou nepochybuje o tom, že osoba človeka je okrem iného aj prejavom mysliacej substancie a bez nej by žiadnej osoby nebolo. To čo odmieta uznať, spočíva v tom, že identita osoby je podmienená numericky tou istou mysliacou substanciou. A odmieta to uznať najmä preto, že o mysliacej substancii, o jej

povahe, toho veľa nevieme, takže nemáme jasné dôkazy o tom, že osoba človeka sa opiera o identickú mysliaču substanciu.

Je zrejmé, že uvedené stanovisko je okrem iného dôsledkom Lockovej empirickej metodológie, na báze ktorej nám nielen mysliača, ale aj nemysliaca substancija nie je daná zmyslovo. To čo je nám zmyslovo dané sú len rozmanité idey. Na základe pociťovania, vnímania a myslenia usudzujeme, že základom týchto našich schopností je nejaká mysliača substancija alebo duša obsiahnutá v našom tele, ale jej bezprostredné zmyslové vnímanie nám nie je prístupné. Nemôžeme si ju zmyslovo obzrieť tak, ako si môžeme obzrieť napríklad strom, ktorý vnímame.

Špecifickým argumentom spochybňujúcim istotu o existencii identickej mysliačej substancie je názor o tom, že mysliača substancija nie je neustále činná. Napríklad počas spánku. Ak by naša mysliača duša bola aktívna aj počas spánku, tak by sme museli myslieť, aj keď spíme. Skúsenosť nám ukazuje, že keď spíme, tak nepremýšľame, t. j. duša nie je činná. Ak sa ráno zobudíme to, čo obnovuje našu osobu je, naše vedomie o súčasných a minulých stavoch. Uvedomujeme si súčasný stav a ten spájame s uvedomovaním si včerajších a iných minulých ideí. A to všetko zjednocujeme stále do toho istého vedomia, do Ja. V rámci daného procesu podľa Locka však nemáme možnosť zisťovať, či duša alebo mysliača substancija, prostredníctvom ktorej si ráno uvedomujeme svoju osobu, je tá istá, prostredníctvom ktorej sme si uvedomovali svoju osobu včera. Ved' aj naše telo, ktoré je akoby vonkajšou formou osoby, sa zo dňa na deň postupne mení, t. j. numericky to nie je jedno a to isté telo. Prečo by potom duša mala byť stále tou istou dušou? Podľa Locka by sme mohli prijať predpoklad identickej mysliačej substancie spojenej s jednou osobou za podmienky, že by osoba bola kontinuálnym, neprerušovaným vedomím samej seba. Vo svojom vedomí by permanentne udržiavala idey späť s jej súčasným a celým minulým stavom. V tomto zmysle hovorí: „Ďalej sa spytujeme, či toto Ja je tou istou identickou substanciou. Iba málokto by o tom odôvodnene pochybovali, keby tieto vnemy a vedomie o nich boli ustavične prítomné v myšli, čím by tá istá mysliača bytosť bola vždy vedome prítomná – a ako by sa dalo predpokladať – očividne totožná sama so sebou“ (Locke 1983, 280 – 281). Ale táto podmienka nepretržitého vedomia na základe našich skúseností nie je splnená. Naše vedomie samých seba sa prerušuje nielen počas spánku, ale aj v dôsledku iných okolností, napríklad stavom opitosti. Preto sa aj otázka identity mysliačej substancie komplikuje.

Lockov útok proti tradičnému scholastickému substančnému modelu osoby, ktorý sa opiera o identitu mysliačej substancie, a ktorý bol iným spôsobom reprodukován vo filozofii R. Descarta, zapadá do celkovej empirickej orientácie Lockovej filozofie. Locke totižto nespochybňoval len ľudskú schopnosť poznania duchovnej substancie, ale rovnako spochybňoval aj našu možnosť poznania materiálnej substancie. Substancija je len človekom predpokladaný nositeľ rozmanitých vlastností. Locke v tomto zmysle konštatuje: „Pritom je zjavné a pri skúmaní svojich myšlienok to každý zistí, že pri nejakej substancii, či už je to povedzme zlato, kôň, železo,

človek... nemá nijakú inú ideu okrem ideí zmyslových kvalít, ktoré podľa neho v nej sídlia. Predpokladá teda akési substratum, nositeľ a kvalít alebo jednoduchých ideí, ktoré vnímal ako dovedna spojené. Čo iné je povedzme idea Slnka než zhluk takýchto rozličných jednoduchých ideí: jasné, horúce, zaokrúhlené, majúce trvalý pravidelný pohyb“ (Locke 1983, 277 – 278). Obdobne v súvislosti s duchovnou substanciou Locke konštatuje: „Tým, že dáme dohromady idey myslenia, vnímania, slobody a sily pohybovať sebou a inými vecami, získame práve taký jasný vnem a pojem nehmotných substancí, aký máme pri hmotných substanciach. Lebo keď zložíme dohromady idey myslenia a chcenia alebo silu pohybovať či zastavovať pohyb telies a pripojíme k nim substanciu, o ktorej samozrejme nemáme zreteľnú ideu, dostaneme ideu nehmotného ducha“ (Locke 1983, 285 – 286).

Lockove odmietnutie zakotviť sebavedomé Ja, osobu v identickej duchovnej substancii, viedlo k nesubstančnému modelu osoby, ktorej identitu mala zabezpečiť pamäť človeka. Ak pamäť osoby nie je schopná danej osobe predviesť ideu minulej činnosti ako jej vlastnú činnosť, potiaľ daná idea činnosti spolu s činnosťou nie sú súčasťou osoby. Jednoducho povedané, k osobe človeka na základe uvedeného kritéria pamäti prináleží len to, na čo si osoba spomenie. To, na čo si osoba nespomenie, nie je súčasťou jej osoby.

Uvedený aspekt Lockovej koncepcie osoby sa stal predmetom kritiky ešte počas jeho života. Zdá sa, že jedným z prvých bol John Sergeant (1622 – 1707), anglický katolícky kňaz a jeden z prvých kritikov Lockovho konceptu osoby opierajúcej sa o pamäť. Jedným z najvýznamnejších kritikov sa stal Thomas Reid (1710 – 1796), škótsky filozof a súčasník D. Huma. Jeho kritika Lockovej osoby opierajúcej sa len o pamäť poukazovala predovšetkým na možnosť, že ten istý človek sa môže stať počas života nositeľom viacerých osôb. Reid hovorí: „Locke vážne tvrdí, že identita osoby spočíva vo vedomí; ak ste si vedomí toho, že ste danú vec vykonali pred dvanástimi mesiacmi, potom toto vedomie z vás robí skutočne tú osobu, ktorá tú vec urobila. Preto vedomie minulých udalostí nemôže znamenať nič iné než spomienku na to, čo človek vykonal. Takto sa Lockovým princípom identity stáva pamäť a v dôsledku toho je strata pamäti spojená aj so stratou osobnej identity“ (Reid 2000, 17).

Locke si bol naznačených dôsledkov svojho konceptu osoby čiastočne vedomý. Poukazuje na to aj jeho vlastný rozbor osoby človeka, ktorý v stave opitosti vykoná niečo, čo si v triezvom stave nepamätá. V uvedenej súvislosti hovorí: „Nie je však opitý a triezvy človek tou istou osobou? Prečo by ho inak trestali za to, čo spáchal, keď bol opitý, hoci si toho neskôr nebol vedomý?“ (Locke 1983, 290). Locke sa snaží nájsť riešenie pre dané prípady v dvoch smeroch. V jednom smere konštatuje, že pri poslednom súde, „keď sa otvoria tajomstvá všetkých sŕdc dokorán, možno sa oprávnene nazdávať, že sa nikto nebude zodpovedať za to, o čom nič nevie, lež prijme svoj rozsudok podľa toho, ako ho usvedčuje alebo ospravedľuje jeho svedomie“ (Locke 1983, 290). V pozemskom svete, ktorý sa riadi ľudskými zákonmi,

sa trest síce vzťahuje na osobu, ale vzhľadom na to, že osoba je obsiahnutá v ľudskom indivíduu, človeku, predpokladáme, že ten istý človek je aj tou istou osobou. Podľa Locka: „V týchto prípadoch nemôžeme s istotou rozoznať, čo je skutočné a čo predstierané, preto sa nevedomosť v stave opilstva alebo v spánku neuznáva ako ospravedlnenie. Hoci sa trest spája s osobnosťou a osobnosť s vedomím a opilec si azda ani nevedomuje čo vykonal, predsa ho ľudský súd spravodlivo trestá, lebo sa mu zaťažujúci čin dá dokázať, ale neprítomnosť vedomia, ktorá by ho ospravedlňovala sa nedá dokázať“ (Locke 1983, 290).

Na základe vyššie uvedeného je zrejmé, že napriek Lockovým tvrdeniam o tom, že zodpovednosť za činy a následne aj tresty a odmeny sa vzťahujú na osoby a nie na substancie, o ktoré sa osoba opiera, v pozemskom živote trestáme skôr človeka ako jednotu materiálnej a duchovnej substancie a nie osobu. Vzťah medzi činom a človekom sa dá dokázať, ale vzťah medzi činom a osobou sa nedá ľahko dokázať, pretože si to vyžaduje najsť jasnú súvislosť medzi zámerom osoby a činom. Najjednoduchším prípadom je, ak sa osoba sama k činu prizná.

Lockova analýza trestu opilca jasne ukázala na nové problémy, ako aj slabosť jeho teórie identity osoby, ktorá sa opiera výlučne o pamäť človeka. Scholastický koncept osoby by s prípadom opilca nemal problém. Človek je tu už od počiatku pod vládou duše, a teda osoby a ak sa človek napríklad opil, tak to bolo preto, že jeho osoba nedokázala odolať alkoholu, a preto bola zodpovedná aj za následné „alkoholické“ konanie človeka. Lockov koncept osoby, zdôrazňujúci predovšetkým jej zodpovednosť za to, čo si pamätá ako svoje činy, vedie v prípade opilca k tomu, že konanie opitého človeka nie je konaním osoby, ktorej je opitý človek nositeľom, a tak vzniká problém so zodpovednosťou a trestom. Ako sme videli, Locke uvedený problém jednoducho obišiel, ale nevyriešil. Ak tvrdí, že súd opilca odsúdil spravodlivo za jeho činy, „pretože sa mu dajú dokázať“, tak odporuje svojej teórii osoby, lebo súd, v prípade absencie pamäti osoby o „jej“ činoch v opitosti nemá ako dokázať, že uvedené činy konala daná osoba. Súd môže na základe svedectva iných dokázať, že to konal ten a ten človek, ale nie aj osoba „sídliaca“ v danom človeku. Osoba nie je zodpovedná za konanie opitého človeka, ktorý je jej nositeľom, lebo si nepamätá činy opilca ako svoje vlastné činy. Lockom zdôrazňovaná spravodlivosť posledného súdu problém zodpovednosti osoby v podstate tiež nerieši, pretože, aj keď Boh urobí osobu zodpovednú za činy, ktorých sa dopustila v opitosti, tak sama osoba sa bude cítiť nespravodlivo odsúdená, pretože ona sama si na dané činy nepamätá, ergo, to nie sú jej vlastné činy.

*

Na záver by sme chceli zdôrazniť, že Lockov koncept osoby, napriek jeho slabým miestam, prichádza oproti tradičným predstavám vo viacerých smeroch s novými pohľadmi na osobu človeka. Tradičné predstavy chápali osobu človeka buď ako

čistú duchovnú substanciu, ako novoplatonici, alebo vo forme scholastického konceptu jednoty tela a duše, pričom osobu konštituuje duša človeka (Moreland – Wallace 1995, 4). Locke najmä v dôsledku svojej empirickej metódy prichádza nielen s predstavou osoby, ktorá nie je zakotvená v numerickej tej istej substancii, ale navyše sa v jeho koncepte dostáva do popredia otázka postupného formovania osoby a jej závislosť na jej vlastných činoch.

Literatúra

- HOBBS, T. (1988): *Výbor z díla*. Praha: Svoboda.
- LOCKE, J. (1983): *Rozprava o ľudskom rozume*. Bratislava: Pravda.
- MORELAND, J. P. – WALLACE, S. (1995): Aquinas versus Locke and Descartes on the Human Person and End-of-Life Ethics. In: *International Philosophical Quarterly* Vol. XXXV, No. 3 Issue No. 139 Sep. 1995, 319-330.
- REID, T. (2000): *An Inquiry into the Human Mind on the Principles of Common Sense*. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd.
- SŤAHEL, R. (2015): Človek, jeho sloboda a vlastníctvo v myslení Jeana-Jacquesa Rousseaua. In: Manda, V. – Sťahel, R. – Pružinec, T.: *Človek sloboda a vlastníctvo vo filozofii raného novoveku*. Bratislava: IRIS, 105 – 167.

Text vznikol v rámci projektu: VEGA – 1/0124/16 – „Ruská a slovenská filozofia osoby v lingvistických a filozofických súvislostiach.“

doc. PhDr. Vladimír Manda, CSc.

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Filozofická fakulta
Katedra filozofie
Hodžova 1
949 74 Nitra
Slovenská republika
vmanda@ukf.sk